

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**СІМЕЙНІ
(РОДИННІ) ЦІННОСТІ
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ
ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ:
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової,
І. Давидової, О. Сафончик*

Одеса
Фенікс
2025

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» (протокол №від ... травня 2025 р.)*

Рецензенти:

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»;

Менджул М. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права та процесу юридичного ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Спасибо-Фатеева І. В. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

С 37 **Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми** : кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонов, О. Харитонов, І. Давидової, О. Сафончик ; НУ «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 508 с.

ISBN 978-617-8430-64-1

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників аксіологічної школи сімейного (родинного) права за останні десять років, присвячених аналізу правових проблем, що виникають у сфері сімейних (родинних) відносин під час гібридної війни.

Зокрема, характеризуються методологічне підґрунтя та значення ціннісної спрямованості досліджень у галузі сімейного (родинного) права.

Розглядаються мета та завдання, які постають перед українською наукою сімейного (родинного) права при вивченні сфери регулювання сімейних (родинних) відносин. Акцентується увага на необхідності врахування існування в українській правовій традиції категорій «сім'я» і «родина», як цінностей, що утворюють складну систему моральних та юридичних зв'язків, та водночас є одним з головних об'єктів гібридних загроз, а відтак потребують особливої уваги і забезпечення юридичного захисту прав та інтересів їхніх учасників під час гібридної війни. Аналізуються родинні цінності, що опинилися під руйнівним впливом всіх форм гібридної війни. Зокрема, наголошується, що на особливу увагу заслуговують проблеми захисту сімейних (родинних) цінностей, які наразі піддаються активній руйнації з боку агресора: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо. У такому контексті розглядаються, як юрисдикційні засоби захисту сімейних (родинних) цінностей, прав та інтересів, так і можливі засоби самозахисту прав та інтересів самими учасниками сімейних (родинних) відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика буття сімейного (родинного) права в умовах викликів гібридної війни з погляду аксіологічного підходу.

УДК 314.146:316.36

ISBN 978-617-8430-64-1

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив	5
Розділ 1. Аксиологічна школа сімейного права – пошук парадигми зміцнення родинних цінностей під час війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова, Оксана Сафончик</i>)	7
Розділ 2. Сім'я і родина: моральні та правові цінності (<i>Євген Харитонов</i>)	24
Розділ 3. Сімейні правовідносини: деякі проблеми з погляду аксіології (<i>Олена Харитонova</i>)	58
Розділ 4. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова</i>)	95
Розділ 5. Сім'я як бар'єр до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі в умовах гібридної війни. Досвід інших країн (<i>Вікторія Рябченко</i>)	121
Розділ 6. Роль родини у захисті людей похилого віку в умовах гібридної війни (<i>Денис Романовський</i>)	134
Розділ 7. Шлюбні правовідносини в умовах гібридної війни (<i>Оксана Сафончик</i>)	148
Розділ 8. Захист прав дітей в умовах гібридної війни (<i>Катерина Глиняна</i>)	182
Розділ 9. Відновлення і захист прав дітей, розлучених з батьками унаслідок збройного конфлікту та гібридних загроз (<i>Оксана Калітенко</i>)	216
Розділ 10. Тимчасове влаштування дитини в умовах гібридної війни (<i>Інна Яницька</i>)	251
Розділ 11. Усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни (<i>Сергій Журило</i>)	284
Розділ 12. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах в умовах гібридної війни (<i>Олександр Шамота</i>)	313
Розділ 13. Особливості стягнення аліментів в умовах гібридної війни (<i>Наталія Волкова</i>)	344

Розділ 4

РОДИННІ ЦІННОСТІ УКРАЇНИ ПЕРЕД ЗАГРОЗАМИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI

Євген Харитонов

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

Олена Харитонova

*докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України*

Ірина Давидова

докторка юридичних наук, професорка

Вступ. Більше 11 років (хоча більш точним було б вести лік від початку 90-х років минулого століття – від набуття Україною незалежності) наша держава існує у стані гібридної війни, яку веде проти України Російська Федерація. Ця обставина мала би враховуватися при визначенні всіх напрямків розвитку держави і суспільства, зокрема, правової системи, однак послідовної державної політики у цій галузі, поки що не спостерігається. Звісно, певною мірою це можна пояснити відволікаючою дією такого потужного чинника, як пандемія КОВІД-19, котра зачепила не тільки Україну, а й багато країн світу. Але за характером і обсягом створюваних проблем та за своїми наслідками гібридна війна для України (а в перспективі й для усього світу) є набагато серйознішим викликом). Відтак проблема полягає у з'ясуванні характеру і ступеню впливу гібридної війни на всі сфери буття держави та суспільства, зокрема на правову систему України, і юридичне регулювання відносин, що найбільшою мірою вразливі в умовах такої війни. Зокрема, до останніх належать сімейні (точніше, родинні) відносини, зв'язки та цінності, котрі є безпосереднім об'єктом ворожої агресії.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю з'ясування сучасних тенденцій науки цивільного права у розробленні сфер і груп

відносин, а також цінностей, які потребують особливої уваги і правового/юридичного регулювання/ захисту їхніх учасників, з огляду на загрози гібридної війни. До них ми відносимо, зокрема, ті родинні цінності, які опинилися під руйнівним впливом всіх проявів гібридної війни. На особливу увагу заслуговують цінності, що вже зараз піддаються активній руйнації з боку ворога: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо, а також можливі засоби самозахисту у сімейних відносинах.

У науці цивільного права останніми роками спостерігається значне поживання у питаннях євроінтеграційних змін законодавства, його рекодифікації. У сфері сімейних відносин ці зміни обґрунтовуються трансформацією моделі шлюбу і сім'ї, підвищенням віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманітням форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширенням позашлюбної народжуваності – явищами, характерними для європейських країн. На цьому тлі, йдеться, зокрема, і про недоцільність збереження Сімейного кодексу України. Робиться це, як на нашу думку, без врахування традиційних національних рис сімейного способу життя: високого рівень шлюбності населення, сімейної солідарності і взаємодопомоги поколінь, а також величезної кількості проблем, що наразі виникають у сфері сімейних відносин після повномасштабного російського вторгнення в Україну. До них слід віднести велику кількість зруйнованих сімей, значне число осіб з ПТСР, які повертаються в родини і мають адаптуватися знову до сімейного життя, дітей, що піддаються ворожому психологічному впливу тощо. У таких умовах, було б легковажно переносити норми, що стосуються шлюбу, сім'ї, стосунків батьків і дітей, опіки, піклування тощо, до ЦК України, де вони можуть опинитися у затінку численних норм Цивільного кодексу.

У процесі дослідження авторами застосовувалися багато які з традиційних для правознавства методів наукового пізнання: діалектичний, порівняльно-правовий, формально-логічний та інші. Зокрема, за допомогою діалектичного методу було визначено наявні підходи щодо розуміння природи цінностей, їх класифікації, а також таких категорій, як «менталітет», «фронтір», «цивілізація», «гібридна війна». Історичний метод було використано при дослідженні формування традиційних цінностей української родини, становлення інституту

сім'ї. Використано також метод соціологічних досліджень при аналізі трансформацій ставлення українців до шлюбу. Порівняльно-правовий метод слугував методологічною підставою порівняльних досліджень традиційних родинних цінностей українців та європейців.

Разом із тим, на цьому тлі найважливішим був аксіологічний метод, котрий, власне і зумовив можливість погляду на регулювання родинних (сімейних і суміжних з ними) відносин під іншим кутом зору. На нашу думку, саме його використання у цій галузі є найбільш перспективним.

Гібридна війна як чинник впливу на родинні цінності

Термін «гібридна війна» став популярним відносно недавно, але наразі набуває усе нових відтінків.

Аналізуючи цей феномен у контексті російсько-української війни, дослідники наголошують, що «поняття гібридної війни виявилось теоретично і практично найбільш придатним для визначення специфіки дій РФ, яка, поєднуючи мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби, не гребуючи ядерним шантажем, послідовно намагається досягти в Україні та в інших точках світу власних, не вповні зрозумілих міжнародній спільноті політичних цілей».¹ При цьому принциповою для розуміння специфіки гібридної війни називається ідея функціонального перетворення на зброю традиційно невійськових засобів силового впливу та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами».²

Однак заперечення доцільності визнання окремих видів війни і прив'язування до «функціонального перетворення на зброю традиційно невійськових засобів силового впливу та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами», позбавляє можливості їхнього спеціального аналізу у випадках, коли агресор уникає «визнання стану війни», не використовує «власне військові методи» тощо, а досягає бажаних ним цілей у інший спосіб (політичний, економічний, юридичний, ментальний-релігійний, дипломатичний, культурний та ін. тиск).

¹ Яворська Г. М., Їжак О. І. Феномен гібридної війни. *Світова гібридна війна: український фронт*: монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С.15.

² Яворська Г. М., Їжак О. І. Феномен гібридної війни. *Світова гібридна війна: український фронт*: монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С. 26, 28.

Тому, на нашу думку, доцільно розуміти «гібридність» війни у широкому сенсі – як соціального конфлікту, протистояння держав, спільнот, суспільств, цивілізацій. Війна у такому сенсі може охоплювати також збройний конфлікт, але може відбуватися взагалі без застосування традиційної зброї, але із застосуванням інших засобів впливу (примусу) підпорядкування однієї сторони конфлікту іншій його стороні.

Критерієм їх розмежування є: цілі, мотивація, умови, інструменти, методи, результат. Із врахуванням цих критеріїв можуть бути виокремлені наступні види гібридної війни: 1) мілітарна (слово «війна» тут часто замінюють позначеннями «визвольний похід», «виконання інтернаціонального обов'язку», «уведення обмеженого контингенту», «спеціальна воєнна операція» тощо); 2) інформаційна; 3) дипломатична; 4) економічна; 5) юридична; 6) ідеологічна; 7) культурна; 8) кібернетична; 9) релігійна; 10) психологічна.

Серед них особливе місце має війна психологічна, оскільки, як зазначав К. фон Клаузевіц, війна – це, передусім, «акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю».¹ Війна за своєю сутністю є примушуванням людей до певної поведінки. Кожна війна тягне певні психологічні наслідки тощо. «Психічна війна», це риса будь-якої гібридної війни. За допомогою засобів психічного впливу, «новий гібридний світо(без)порядок ... вибудовується на наших очах, – це не якийсь «транзитний стан», це і є нова реальність, котру аж ніяк не можна екстраполювати на реалії минулого. ... Поки що Москва робить те, що вона робила завжди, і досить успішно, – знищує існуючу реальність».²

Констатуючи, що війна між державами, війна за людський розум і волю ведеться постійно (на комерційному, психологічному, ідеологічному та інших фронтах,³ слід відзначити також подібність, «спорідненість» інформаційної та психічної війни (прикметно, що для позначення психологічного насильницького впливу на духовну, емоційну, психічну тощо сферу людини використовуються терміни інформаційна, консцієнтальна, ментальна, цивілізаційна, ціннісна

¹ Карл фон Клаузевіц. Природа війни. пер. Руслан Герасимов. Харків: Vivat, 2018. С. 8-11.

² Світова гібридна війна: український фронт: моногр. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С.9-10.

³ Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: моногр. Київ: АртЕк, 2018. С. 7.

війна). У процесі «інформаційної війни» психічний вплив зазвичай здійснюється через інформацію, щоб досягти результату шляхом духовного насильства.

Водночас психічне насильство може бути результатом фізичних дій. Зокрема, є геноцид, спрямований на те, щоб не лише привласнити чужі території, але й закріпити успіх шляхом деформації свідомості населення окупованих територій.

Таким чином поняття інформаційної війни і війни психічної різні за обсягом і заходами, що застосовуються.

«Гібридна війна надає перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Сторона, що атакує, повинна доводити справедливість своїх дій як власному народові, так народу, на який націлена атака. А для атаківаної сторони досить важко давати відповідь такій неоголошеній війні».¹

Консцієнтальна війна

Останнім часом набуло популярності позначення «консцієнтальна війна» (від латинського *constientia* – «свідомість» або «совість», тобто, «консцієнтальна війна» – «війна на ураження свідомості»), Використовуючи його для характеристики російсько-української війни, вказують, що вона «є не боротьбою різних інтересів, а передусім змаганням цінностей, що є характерним для війн міжцивілізаційних, війн, котрі вкладаються в концепцію консцієнтальної війни, війни духовної та смислової». Така війна «спрямована на віртуальний простір та впливає на пізнавальну сферу людини. Об'єктами впливу тут є світоглядні переконання населення та цінності, сформовані у суспільствах. Мета – від тактичної цілі – зміни ставлення людей до процесів та подій до стратегічної цілі – зміни їх самоідентифікації». Ще з кінця 90-х років Москва розпочала війну за свідомість українців, бомбардуючи їх наративами, а Україна не одразу усвідомила, що наративи формують не тільки розуміння минулого, але і програмують майбутнє. Та наративна війна, та невід'ємна частина великої стратегічної консцієнтальної війни завдала Україні найбільшої шкоди, призвела

¹ Почепцов Г. З історії поняття гібридної війни в США і Росії. 1 листопада 2015. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14619/2015-11-01-z-istorii-ponyattya-gibrydnoi-viyny-v-ssha-i-rosii/>

до то, що українці виявились не готовими до початку гібридної агресії Росії у 2014 році.¹

Концепція «консцієнтальної війни» акцентує увагу на значенні «світоглядних переконань населення» та «цінностей, сформованих у суспільстві», як об'єктів агресії (вони ж, очевидно, є змістом «свідомості», на ураження якої спрямована війна).

Але треба шукати відповідь на питання, чим «бомбардування свідомості наративами» відрізняється від інформаційної війни, яка ведеться тими самими наративами і має таку саму мету «ураження свідомості»?

Ми писали, що помітної різниці між цими поняттями немає. Тому не виділяли «консцієнтальну війну», як вид гібридної війни.

Деякі автори вважають, що за будь-яких обставин між державами буде йти війна за вплив на людську свідомість, але відносять інформаційну та консцієнтальну війни до складників гібридної війни,² які безпосередньо визначають роль людини у ній.³

«Ментальна» війна

Популярним також є позначення «ментальна війна», яким охоплюються терміно-поняття «когнітивна війна», «консцієнтальна війна», «семантична війна», «дискурсивна війна» тощо, котрі з різних боків описують одне й те саме явище – ураження нематеріальних складових мілітарної потуги: людської волі, духу, свідомості тощо.⁴

Позначення «ментальна війна» (часом – «мережева війна») активно використовують російські військові та політики для «тео-

¹ Шумка А. В. Російська агресія в Україні 2022 року як консцієнтальна війна. URL: <https://www.polukr.net/uk/blog/2022/12/rosijska-agresija-v-ukraini-jak-konceptualna-vijna/>

² Ващенко Н. М. Теоретичний вимір дослідження поняття «консцієнтальна війна» в умовах гібридної агресії Росії проти України. *Новітні тенденції в медіагалузі: II Все-укр. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 07 квітня 2020 року). Київ, 2020. С. 1-8.; Горбенко Ю. Л. Особистість у гібридній війні: психологічний вимір. *Психологія і особистість*. 2017. № 2 (12). С. 30-39; Сенченко М. І. Латентна світова інформаційна війна. Київ: ФОП Стебеляк, 2014. С. 14-15.

³ Тараненко М. М., Ярош І. С. Роль людини в гібридній війні: українська революція 1917-1921 рр. та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 36-39.

⁴ Сергій Променко. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html>

ретичного» обґрунтування зміни світового порядку відповідно до їхніх уявлень.

Для цього вони інтерпретують «Стратегії національної безпеки» США щодо «мереживних війн» зі зміною знаків «плюс» на «мінус» і навпаки та розставлянням відповідних російських ідеологічних наголосів. Відправною тезою є твердження, що джерелом загроз є США та їхні союзники. Зумовлено це тим, що США слабшають, їхні еліти деградує, а єдиним способом подолати цю екзистенційну кризу для них є війна проти головного суперника – Росії, яку вони бажають перемогти без «демографічних втрат». Вороги прагнуть поступово вивести/витравити росіян (в онтологічному розумінні) як народ, як цивілізацію зі своїм культурно-історичним кодом, усунути російську державу як перешкоду на шляху встановлення потрібного їм світового порядку.

Головні риси такої війни вбачаються у наступному: 1) агресія ведеться в «сірій зоні»; 2) війна ведеться «за світогляд окремих громадян та суспільства в цілому»; 3) поразка полягає не в окупації території, а у втраті політичної волі; 4) бліцкриг здійснюється через вплив на еліти та медіа; 5) атака на країну ведеться не лише ззовні, але й зсередини; 6) «абсолютною перемогою вважається окупація духовного простору та суспільної свідомості, коли переможений втрачає здатність відстоювати свої цінності, повністю асимілює чужі та фальшиві установки, які йому нав'язав противник-переможець».

На такому підґрунті ментальна війна визначається як «скоординована сукупність різного масштабу дій та операцій, спрямованих на «окупацію» свідомості супротивника з метою паралічу його волі, зміни індивідуальної та масової свідомості населення для деморалізації армії та суспільства, знищення духовно-моральних цінностей, традицій та культурно-історичних засад держави, «стирання» національної ідентичності народу».¹

При цьому вважається, що ментальна війна має три рівні: 1) «війна фактів» – їхнє заперечення, викривлення, віддзеркалення чи знецінення; 2) «війна концепцій» – боротьба за інтерпретацію фактів;

¹ Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html>

3) «війна сенсів» – за право давати феноменам оцінки (Що важливіше – право України обирати рух до НАТО чи право Росії протистояти глобалізації?)».¹

Оцінюючи значення концепту «ментальність», зауважуємо, що російські науковці у перше десятиліття цього сторіччя з проблематики ментальності та національного менталітету захистили десятки дисертацій.² Відтак логічним виглядає припущення, що це була підготовка концепції «ментальної війни», як війни за свідомість.

Оскільки гібридна війна розглядається як цивілізаційне протистояння у контексті процесів глобалізації як «загрози локальним цивілізаціям») та глокалізації, далі враховуємо ту обставину, що основою самоідентифікації кожної спільноти людей слугує ментальність, котра визначає особисту та колективну систему цінностей. Система домінуючих цінностей суспільства виступає підґрунтям його цивілізаційної самоідентифікації (що знаходить зовнішнє відображення у звичаях, традиціях, релігії чи інших світоглядних ученнях) та цивілізаційній ідентифікації його сусідами.

Цінності

Терміно-поняття «цінності» ми вже розглядали раніше³. Тому далі лише згадаємо характерні риси цього концепту.

Як зазначає Мандіп Рай: «Цінності – це ключі до багатьох наших мрій і прагнень... вони – фундамент нашого життя, стійкі й базові переконання, яких ми дотримуємося й за якими діємо незалежно від обставин. Усе решта – рішення, які ми приймаємо, амбіції, які плекає-

¹ «Ментальна війна» як складова гібридної. До чого готується Росія і до чого слід готуватися Україні? 20.05.2022 від UIFuture. URL: <https://uifuture.org/publications/mentalnavijna-yak-skladova-gibrydnoyi-do-chogo-gotuyetsya-rosiya-i-do-chogo-slid-gotuvatysya-ukrayini/>; Променко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html>

² Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 8. С.53-59; Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: моногр. Одеса: Фенікс, 2019. С. 35-52.

³ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина I. Приватне право у відкритому суспільстві: монографія. Одеса: Фенікс, 2022. С. 35-63.

мо, взаємини, які будемо, – це лише відображення й розшифрування наших засадничих цінностей. Вони керують нашим життям, але не всі розуміють їх, їхню владу і те, як ними послуговуватися. Що більше ми знатимемо й розумітимемо власні цінності, то ясніше бачитимемо, що нам важливо, то впевненіше прийматимемо рішення, щоб цього досягти. Мусимо знати власні цінності, щоб краще розуміти себе і свої мотиви. А ще маємо поважати цінності інших людей – щоб бачити світ їхніми очима і вибудовувати з ними стійкі й гармонійні взаємини.

Цінності – це сукупність нашого досвіду, особистих прагнень, родинного спадку і культурного коріння. Вони визначають наш кар'єру, партнера, спосіб життя й цілі, які ми обираємо. Встановлюють обмеження на те, що вважаємо прийнятним, чесним і справедливим. У кожного і кожної з нас є фундаментальний особистий код, який ми несемо за собою протягом життя, і написаний він мовою цінностей. Цінність впливає на те, як ми бачимо світ і що ми взагалі бачимо.»¹

Як зазначається у доповіді «Ціннісна складова економічних орієнтацій та поведінки», для українців незмінними залишаються такі традиційні цінності як: родина, праця, друзі, спілкування тощо. Особливо актуальними стали дослідження ціннісно-культурних особливостей українців в умовах сьогодення, адже, до значного спектру уже відомих додався вагомий чинник воєнного характеру – повномасштабна війна та ведення активних бойових дій на території України.²

Але визнаючи важливість врахування традиційних цінностей (поміж яких на першому місці згадується родина), дослідники цієї проблематики часом переходять до аналізу таких суспільних цінностей, «як прозорість і підзвітність в галузі державного управління, що стане запорукою збереження довіри громадськості до державних інституцій та залучення більшої кількості активних громадян до взаємодії з органами державної влади, до активної участі у громадських організаціях», зазначаючи необхідність посилення їхнього впливу на

¹ Рай, Мандіп. Компас цінностей. Уроки 101 країни про цілі, лідерство і життя; пер.з англ. Наталії Валецької. Київ: Yakaboo Publishing, 2021. С. 16-17.

² Ціннісна складова економічних орієнтацій та поведінки: наукова доповідь за ред. Р. Я. Левіна. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». 2022. 152 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/Cinnisna-skladova-economichnyh-orijentacij.pdf> 2.

соціально-економічний розвиток України в умовах війни з метою підвищення результативності управління.¹

Такий підхід нам здається недостатньо зваженим. Попри важливість суспільних цінностей, поза увагою не мають залишатися і цінності сімейні/ родинні тощо, оскільки останні (за ідеальної моделі) мають передувати цінностям суспільним відповідно до максими: сім'я – первинний та основний осередок суспільства.

Родинні цінності за своєю сутністю є цінностями ментальними, тобто такими, що базуються не на системі логічних категорій і понять, а на образах або стереотипах думок, уявлень, дій, які навертають людину до певних типів реакцій. Менталітет – це своєрідний механізм, що визначає характер довготривалих форм поведінки і думок людини в рамках тієї чи іншої спільності. Він виступає як характеристика стану рівня і спрямованості свідомості (індивідуальної і групової), її здатності до засвоєння норм, принципів і цінностей життя, до адаптації до умов соціального середовища, впливу на неї, до відтворення досвіду попередніх поколінь.²

«Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це «перетинається» та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному рівнях». ³

У гібридній війні ментальні цінності є об'єктом атак агресивного сусіда, який прагне відшукати й використати «спорідненість», а за відсутності такої – у кращому разі, створити видимість «подібності менталітетів», а у гіршому, – силоміць нав'язати свої цінності. Для цього активно використовуються наративи про «братні народи», «розколоті цивілізації» тощо.

Очевидно, тому що концепт «розколоті цивілізації» несе деструктивне навантаження, деякі дослідники ведуть мову про «неможли-

¹ Копитко М. І., Вінічук М. В., Ганущин С. Н. Вплив суспільних цінностей на соціально-економічний розвиток України в умовах війни. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна)*. 2022. № 2. С. 38–43.

² Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. С. 47.

³ Смітюх Г. Є., Стрілецький В. В. Український менталітет. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine/Mentality.html>.

Оцінюючи можливий характер взаємодії родинних, ментальних цінностей у «фронтирі цивілізацій», враховуємо існування двох типів цивілізацій: 1) агресивні цивілізації, які прагнуть нав'язати свої цінності; 2) цивілізації-об'єкт агресії.

Внаслідок дії цих чинників виникає, по-перше, проблема належної самоідентифікації цивілізацій фронтиру, а відтак, проблема визначення підстав і характеру формування адекватних цінностей у цивілізаціях фронтиру, ступеню сприйняття ними чужих цінностей.

Природним виглядає, що кожна європейська цивілізація фронти-
ру має пройти свій шлях відбору і прийняття європейських цінностей
(цивілізаційних, суспільних, родинних, особистих)

¹ Мелков Ю. А. Проблема единства и множественности культур в условиях глобализации: *Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій*: матер. наук.-практ. конф. К. 2003. С. 78-81.

³ Шепелев М. А. Глобальный мир, *ordnovo* и новая политическая наука: монография. Днепропетровск, 2002. С. 26.

105

чаються, то й шляхом відкритого насильства нав'язує свої цінності, свою ментальність.

Іноді такі дії можуть передувати військовій агресії і в цьому разі за своїм типом вони є елементом інформаційної війни, не обов'язково пов'язаною зі збройною агресією (що не завжди враховують дослідники). Так, С. Громенко, ще весною 2022 року висловлював думку, що, готуючись до повномасштабного вторгнення в Україну, кремль намагався здобути спочатку перевагу у ментальній війні, і вважав, що саме звідси – статті путіна про «один народ», пам'ятник князю Володимирі у кремлі, тюремні ув'язнення для «історичних» дисидентів.¹

Погоджуючись з цією тезою, водночас маємо зауважити, що напевно чи є виправданим пов'язувати їх лише «з підготовкою до повномасштабного вторгнення», оскільки аналогічні наративи і дії мали місце набагато раніше і, так само, не припинилися після початку повномасштабного вторгнення.

Із цим пов'язаний другий тип ураження ментальності об'єкту агресії – під час збройної агресії, на тимчасово окупованих територіях тощо, і, зазвичай із застосуванням фізичного та психічного насильства, з метою завдати шляхом цього насильства суттєвого ураження індивідуальній та колективній ментальності.

Утім на окупованих територіях можуть застосовуватися як один, так і другий тип впливу на ментальність місцевого населення. До прикладу, росіяни планують створити в окупованому Мелітополі так званий «Центр юнармійської підготовки». Ця установа має виховувати українських дітей у проросійському дусі, здатних зі зброєю в руках воювати за «российское отечество».²

У зв'язку з цим звертається увагу на те, що «зараз на окупованих територіях створені такі умови, що людина, яка не взяла російський паспорт, практично не може існувати. Вона не матиме роботи, не зможе займатися бізнесом, отримувати медичну допомогу, здійснювати поїздки і так далі і таке подібне. Навіть не можна похова-

¹ Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html>

² У Мелітополі росіяни планують створити перший на ТОТ «Центр юнармійської підготовки», – Федоров. URL: Росіяни планують створити у Мелітополі перший на ТОТ «Центр юнармійської підготовки» (espresso.tv)

ти людину, якщо вона не має такого паспорта. Тому чимало людей змушені брати такі паспорти. Але є частина людей, яка свідомо йде на співпрацю з окупантами, керуючись мотивами меркантильними. Зрештою, серед них є отруєні російською пропагандою. І, схоже, рівень цього отруєння дуже високий». Разом із тим на окупованих територіях нищать і катують людей, які мають українську свідомість. «Зовсім недавно, зазначає П. Кралюк, – довелося мені поспілкуватися із одним чоловіком із Запорізької області, який, перебуваючи на окупованій території, був схоплений феєсбешниками й зазнав катувань «на підвалі». Не називаю його імені, оскільки його родичі й далі лишаються на окупованих територіях. Однак мене вразила фраза, сказана цим чоловіком: «Я не думав, що росіяни такі нелюди. Раніше вони були інші».

Спростовуючи це хибне враження, він нагадує Валуєвський циркуляр, Емський указ, масові розстріли киян армією Михайла Муравйова в лютому 1918 року, Голодомор-геноцид... і зазначає, що «звісно, російська армія не збирається вбивати на окупованих територіях усіх українців. Нищать і катують вони людей, які мають українську свідомість. Для них цікаво зробити із «людського матеріалу» «своїх людей», таких собі запродавців». На жаль, це дає результат. І як приклад, автор згадує відомого радянського шпигуна-терориста Павла Судоплатова, який народився у Мелітополі, з часом займав високі посади в радянських спецслужбах, брав безпосередню участь у розробці та виконанні гучних політичних убивств опонентів сталінського режиму та радянської влади (зокрема, Євгена Коновальця, Олександра Шумського, Григорія Ромжі, Романа Шухевича).

У останні роки життя Судоплатов написав мемуари «Розвідка й Кремль», де дає зрозуміти, що боровся із «несправжніми» українцями, які перебувають під західним впливом і зорієнтовані на Європу – і культурно, й політично. Справжній українець, на його думку, має бути зорієнтований на Росію й вірою та правдою служити радянській владі».¹

¹ Кралюк П. Феномен Судоплатова. Чи достатня в Україні протидія «руському миру»? 11 лютого 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-protydiya-russkomu-miru/32814566.html?utm_source=%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BE+%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0+Daily&utm_campaign=0fbe4fc61b-EMAIL_CAMPAIGN_2024_02_12_43&utm_medium=email&utm_term=0_0fbe4fc61b-%5BLIST_EMAIL_ID%5D

І саме таких прагне отримати російська влада з мешканців українських окупованих територій в результаті ураження свідомості останніх.

Враховуючи значення такого ураження національної ментальності внаслідок морального і фізичного впливу, розглянемо далі деякі пов'язані з цим проблеми загроз для родинних цінностей та їх подолання.

Українські родинні цінності

Розглядаючи це питання, передусім, маємо, зауважити, що родинні цінності, як концепт, за своєю природою є консервативними (чому значною мірою сприяло те, що значна частина їх мала релігійне підґрунтя).

Відтак консерватизм правосвідомості у відповідній галузі зумовлений значною мірою тим, що родинні цінності, на яких ґрунтуються відповідні стосунки нації, народу, етносу, формуються довгий час під впливом різних обставин повсякденного буття.

Зокрема, чинниками властивостей українського родинного (сімейного) менталітету було те, що «хліборобське життя стародавніх українців впливало на родинний устрій. Осілість, стабільний прибуток від праці на землі, чим переважно займалася жінка, робили матір головною особою родини і надовго закріпили тут елементи матріархату. Це стало підґрунтям формування традиційних цінностей української родини, поміж яких – повага до жінки, її рівноправність у родині, особливо шанобливе ставлення до матері, дбайливе ставлення до малих, недужих тощо.

Рівноправність стосунків виявляла себе також у правах жінки на майно, зокрема, на так звану материзну, що не характерно для деяких інших народів, де повним власником є лише чоловік. Емансипованість української жінки пов'язана не лише із залишками матріархату в українському характері, а й з вимушеною відсутністю чоловіка вдома (визвольні війни, козакування, чумацтво тощо). Жінка тоді мусила була брати на себе відповідальність голови сім'ї й виконувала чоловічу роботу.

Українська родина відрзнялася охайністю побуту, потягом до естетизму (вишиванки, писанки, рушники, розписи хат тощо). Завдя-

ки консерватизмові у побуті українська родина з повагою ставилася до народних звичаїв і обрядів, дотримувалася законів гостинності. Сім'ю єднала і спільність національно-культурних зацікавлень, пісеньних та побутових традицій тощо.

Життя української родини будувалося на засадах природо-відповідності, які втілювалися в звичаєвому праві та в громадській моралі. Людина природно прагнула сімейного щастя, а тому молоді завжди намагалися створити сім'ю здорову і дружну. Звідси і культ подружньої вірності.

Природовідповідно будувалося і родинне виховання дітей. За важкою щоденною працею батькам ніколи було спеціально займатися вихованням, діти виховувалися прикладом батьків у процесі праці. Природовідповідний характер мало і виховання любові до рідної культури. Рідне є природним. Так трактувалося засвоєння рідної пісні, казки тощо. Підсвідомо сприймалася істина, висловлена згодом К. Ушинським: «...що зовсім не байдуже для духовного розвитку дитини, якою мовою вона говорить в дитинстві» (Ушинський К., 1954, т. 1, с. 272). Дитина, вихована в нормальних родинних умовах, не уявляла собі майбутнього життя поза сім'єю, формувала в собі духовну потребу в ній. Шляхом практичного засвоєння таких чеснот, як любов до батьків, родинна злагода, почуття кровного зв'язку, згуртованості всіх членів родини, духовний потяг до рідного дому, до рідної культури і мови, вона виробляла прагнення і природну потребу творити свою майбутню сім'ю за зразком тієї, з якої вийшла сама».¹

Хоча, як зауважує далі Олег Леусенко, котрому належить узагальнений виклад традиційних цінностей української родини, вже з часів Катерини II вони зазнавали руйнівного впливу (проникнення деспотизму у сім'ю, перевантаження жінки роботою, надмірне опікування дітей та ін.), однак багато які зі згадуваних цінностей зберігають значення дотепер, про що свідчать результати соціологічних досліджень.

Зокрема, українці практично у всіх соціологічних дослідженнях висловлюють думку, що родина – це основне в житті, головна цінність. Серед українців зберігаються стійкі очікування щодо моделей подружніх стосунків: за чоловіком закріплена роль годувальника

¹ Леусенко О. Цінності української родини. URL: <https://oleg-leusenko.livejournal.com/3786339.html>

родини, а прерогативою жінки визнається піклування про родину, сімейний затишок, догляд та виховання дітей.

«Як і в інших країнах Європи, в Україні відбуваються трансформації моделі шлюбу і сім'ї. Сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя – підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіття форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності – спостерігається і в нашій країні, однак міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб та народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи. Збережені традиційні національні риси сімейного способу життя: високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь. Орієнтація на самореалізацію у професійній сфері, на досягнення високого соціального статусу не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сім'я посідає найважливіше місце у системі цінностей українців: у більшості населення зберегло традиційну повагу до сім'ї, розуміє її значення в житті суспільства та особистості. За результатами дослідження становища молоді України у 2016 р., у відповідях на запитання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» жінки і чоловіки були одностайними у виборі – «сімейного щастя». Отже, сімейні цінності радше адаптуються й переглядаються з метою задоволення нових потреб, а орієнтація на фінансово-матеріальне благополуччя може мати в основі прагнення людей забезпечити усім необхідним свою сім'ю, дітей, створити для них кращі умови».¹

Зауважимо, що ці зміни родинних цінностей відбуваються на тлі згаданого консерватизму сімейного менталітету українців, чинники якого фахівці вбачають у тому, що «ми вийшли з традиційного суспільства, були селянською країною. На початку 1950-х років 70% населення жило в сільській місцевості, де зберігалися свої цінності. Штучна і прискорена урбанізація зламала і спотворила традиційні цінності, створивши напіврозкладене традиційне суспільство, та ще й з великим досвідом радянської безвідповідальної системи відносин, де людина нічого не варта, якщо не займає високої партійної по-

¹ Миколок О. Сімейні цінності адаптуються... День. 13 травня, 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>

зиції. Унаслідок цього не може бути революційних змін цінностей».¹ Ми до цього додамо ще й згадку про такий додатковий чинник консерватизму у цій сфері як вплив візантійського світосприйняття на формування сімейного права в Україні.

Водночас, у консерватизмі менталітету суспільства в умовах гібридної психічної війни варто вбачати не тільки загрози розвитку суспільних відносин у цій галузі, але також і чинник стабільності, протистояння стороннім насильницьким намаганням викорінити національні родинні цінності. Хоча наразі поняття «традиційної» сім'ї розмивається внаслідок лібералізації поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності, у війні тощо, появи нових форм шлюбу та партнерства, однак, на нашу думку, це не означає зникнення потреби у створенні родини.

У зв'язку з цим цікаво згадати позицію судді КСУ О. Первомайського, який образно охарактеризував і бачення сутності шлюбу, і перспективи його збереження. «Можливо, філософи та соціологи мають рацію в своїх прогнозах щодо невідвортної кризи інституту шлюбу... Уявлення про шлюб та його значення змінились, як і багато чого в світі. Однак зрозуміло, що правдиві відповіді на такі футурологічні передбачення поки надійно сховані у мороці майбутнього, й шлюб як конституційне та соціальне явище «переживе» багатьох з тих, що заперечують його історичну перспективу. Шлюб для тих, кому в ньому пощастило усупереч економічним та соціальним змінам, війнам і пандеміям, є фортецею для двох, місцем та водночас джерелом їхньої життєвої сили та професійної наснаги, особистим «Енфілдом» (стадіон ФК «Ліверпуль»), на якому, як відомо, You'll never walk alone (напис на воротах стадіону та гімн ФК)²».

Під таким кутом зору варто переглянути позитивне значення деяких змін у ставленні до шлюбу та родинних зв'язків. Скажімо, викликає сумніви суто позитивна оцінка тенденції підвищення в Україні

¹ Головаха Є.: З проблемою «Росія» нам жити довго. 12 листопада 2017. URL: <https://ukr.segodaya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>

² Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-24#T>

віку тих, хто укладає шлюб. Хоча при цьому згадується, що це є загальною тенденцією, характерною для більшості країн Європи, яку сприймає Україна,¹ але здається очевидним, що з погляду оцінки демографічних проблем, зумовлених в Україні війною, наша державна політика у цьому питанні не може корелюватися з політикою країн, звідки люди не виїжджають, а куди приїжджають. Це стосується і вирішення правових проблем, які при цьому виникають.

Звісно, такі питання не можуть бути вирішені за допомогою досить популярних у надзвичайних ситуаціях публічно-правових заходів (досить згадати невдалі спроби подолати таким чином пандемію коронавірусу на її початку). Натомість, варто обговорити можливість використання сімейного (родинного) законодавства, як «законодавства цінностей».

Сімейний Кодекс України і регулювання родинних стосунків

У контексті євроінтеграційних процесів важливою проблемою є адаптація національних правових систем до засад права (законодавства) Європейського співтовариства.

Відтак одним із завдань оновлення українського цивільного законодавства та адаптації його положень до засад європейського права вважається консолідація норм, що регулюють майнові та немайнові відносини на засадах рівності сторін та засадах диспозитивності правового регулювання їхньої поведінки, у єдиному Цивільному кодексі. Відповідно до цього планувалося скасувати Господарський кодекс України, Сімейний кодекс України та Закон України «Про міжнародне приватне право» включити їх до ЦК України, як складові Книги останнього.²

Власне, у такій пропозиції, як варіанту концепції кодифікації вітчизняного цивільного законодавства, нічого надзвичайного немає.

¹ Соціологія кохання: як українці одружуються і чому розлучаються. Інтерв'ю з провідним науковим співробітником Інституту демографії та соціологічних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ Людмилою Слюсар, 14 лютого 2018 р. URL: <https://ukr.segodayna.ua/ukraine/sociologiya-lyubvi-kak-ukraincy-zaklyuchayut-braki-i-pochemu-razvodyatsya-1113755.html>

² Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.; З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiiyi-schodo-modernizatsiyyi-tsilvilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyyi>

Більш того, зауважимо, що саме таку структуру мав проєкт у редакції від 25 серпня 1996 року,¹ прийнятий 25 серпня Верховною Радою України у першому читанні 5 червня 1997 року.² (Якщо оцінювати термін «рекодифікація», котрий вживається як синонімічний щодо виразу «оновлення цивільного законодавства», то можна визначити головний акцент «оновлення»: це відновлення принципових засад «кодифікації», яка була незвершена. Вдаючись до аллюзій, можна сказати, що йдеться не тільки – і навіть не стільки – про «принципове оновлення», скільки про «реконкісту» у цій галузі).

В цілому рішення проєкту Цивільного кодексу України, на перший погляд, виглядали привабливо, об'єднуючи в одну структуру весь комплекс відносин, що стосуються визначення становища приватної особи (зокрема, в сімейно-побутовій сфері). Відповідно, шлюб і сім'я розглядалися не як самоцінність, а як закріплення цінності ще більш високого порядку – забезпечення пріоритету «особистісних» прав приватної особи (якби йшлося не про цивільні відносини, то ще більш привабливим було б позначення «права людини»).

Тому прийняття Верховною Радою України 10 січня 2002 року Сімейного кодексу України виявилось для багатьох певною мірою несподіванкою і поставило низку питань, поміж яких головними були «Наскільки виправданим є таке рішення?» та «Коли він буде скасованим?»

Така перспектива стала набувати рис реальності після підготовки концепції оновлення цивільного законодавства.

Головним аргументом на користь доцільності регулювання цих відносин у Цивільному кодексі можна вважати те, що за їхньою сутністю сімейні відносини є відносинами цивільними, котрі ст. 1 ЦК визначає як особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. При цьому сімейні відносини поміж інших цивільних відносин виокремлюються за підставами їхнього виникнення: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування тощо. Ця позиція зазвичай обґрунтовується вказівкою на те, що ЦК України регулює як майнові, так і осо-

¹ Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. *Українське право*. 1996 . № 2 . С. 32-523.

² Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р., прийнятий Верховною Радою у першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право* . 1999 . № 1 . С. 32-558

бисті немайнові відносини, ліквідувавши, таким чином, характерний для радянського цивільного права критерій розмежування цивільних (головним чином, майнових) та сімейних (головним чином, немайнових) відносин.

Поряд з цим, як важливий аргумент на користь ліквідації Сімейного кодексу України і включення відповідних норм до складу Цивільного кодексу, у дискусіях висловлюється твердження, що у більшості європейських країн відсутні спеціальні сімейні кодекси (іноді це звучить ще більш категорично – «у жодній європейській країні немає Сімейного кодексу»), а відносини у цій сфері регулюються за допомогою включення до ЦК, побудованих за пандектною системою, розділу «Сім'я»/ «Сімейне право». До прикладу згадаємо, що Німецький цивільний кодекс (BGB) містить книгу четверту «Сімейне право». Таку саму або подібну структуру використовують численні послідовники німецького концепту цивільного законодавства. Власне, тут має місце прагнення максимального втілення у життя концепції «доцільності єдності правового регулювання відносин між приватними особами». Досить популярна ця точка зору і серед прихильників удосконалення ЦК України за німецьким зразком.¹

Попри його позірну вагомість, цей аргумент спростувати не так вже й складно.

Звернувшись до гарно систематизованого компаративістського дослідження регулювання сімейних відносин М. В Менджул, визначимо ставлення до вирішення цього питання у правових системах країн, які входять до складу ЄС, тобто, таких, що долучилися до процесу євроінтеграції. Картина вимальовується досить цікава.

У державах Західної Європи – членах ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Люксембург) джерелами сімейного права є норми (зазвичай створені на базі Французького, Німецького, Австрійського цивільних кодексів), включені до складу Цивільного кодексу відповідної держави.

Але в країнах Східної Європи, частина з яких має багато спільного в історичному розвитку з Україною, що робить важливим погляд на особливості джерел їхнього сімейного права, картина виглядає інакше. Якщо в Чехії, Румунії Цивільні кодекси регулюють також сімейні

¹ Дакно І. Цивільний кодекс – виключно пандектний. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyvilnyj-kodeks-ukrayiny-vyklyuchno-pandektnyj/>

відносини, то в Польщі діє Родинний і опікунський (Сімейний) кодекс, у Молдові (котра наразі не є членом ЄС, але прагне цього) діє Сімейний кодекс. Сербія має спеціальний Сімейний закон. Складнішою є система регулювання сімейних відносин Угорщині, де сімейному праву присвячена Четверта книга ЦК, але істотно «підкріплена» Законом «Про захист сім'ї».

У Південній Європі, де членами ЄС є Греція, Іспанія, Італія, Італія, Мальта, Португалія, Словенія та Хорватія, у більшості з названих країн сімейні відносини регулюються цивільними кодексами. У деяких з них є також низка спеціальних законів у галузі сімейного права Греція, Італія, а в Іспанії на території Каталонії діє Сімейний кодекс 1998 року. У Словенії та Хорватії сімейні відносини регулюють спеціальні Сімейні кодекси (у Словенії - 2017 року, у Хорватії - 2015 року).

Строката картина вимальовується у нордичних державах. При цьому тільки у Швеції сімейне право є частиною цивільного. Натомість Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія надають перевагу регулюванню сімейних відносин спеціальними законами різного рівня кодифікації.

Що стосується країн Балтії, то й тут є відмінності у обранні оптимального підходу регулювання сімейних відносин. У Естонії це робиться за допомогою спеціальних законів, Латвія та Литва воліють регулювати сімейні відносини, використовуючи Цивільні кодекси.¹

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що в країнах ЄС мирно співіснують різні підходи щодо джерел регулювання сімейних відносин, зумовлені історичними, світоглядними, соціальними, ментальними тощо чинниками, розумінням сутності шлюбно-сімейних відносин, філософією шлюбу та сім'ї.

Немає необхідності зупинятися тут детальніше на аргументах щодо доцільності збереження існування в нашій країні окремого Сімейного кодексу (котрий, до того ж, після його прийняття зараховували до новаторських законодавчих актів, оскільки він містив значну кількість норм, що регулюють відносини, які раніше не входили до сфери дії сімейного законодавства УРСР, наприклад, передбачаючи договірні засади регулювання сімейних відносин, заручини, режим окремого проживання подружжя, поновлення шлюбу, особисті не-

¹ Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород, РІК-У, 2021. С. 64-92.

майнові права та обов'язки суб'єктів сімейних відносин тощо). Тим більше, що на користь такого рішення неодноразово висловлювалися і практики (зокрема, адвокати), і науковці.¹

Разом із тим, на користь існування спеціального базового закону свідчить також величезна кількість вже згадуваних нами проблем, що виникають у сфері родинних (сімейних) відносин під час гібридної війни, особливо після повномасштабного російського вторгнення в Україну. У таких умовах, було б легковажно переносити норми, що стосуються шлюбу, сім'ї, стосунків батьків і дітей, опіки, піклування тощо, до ЦК України, де вони можуть опинитися у затінку численних норм Цивільного кодексу. Натомість доцільно доповнювати і удосконалювати Сімейний кодекс України, наповнюючи його нормами, появи яких вимагає життя у воєнний та повоєнний час. Можливо, доцільно перейменувати його за польським зразком на Кодекс родинний та опікунський з визначенням у ньому Родини, як базового поняття у цій галузі та відповідним поширенням дії цього Кодексу на родинні та суміжні з ними відносини. Але це питання потребує додаткового вивчення із залученням не лише правознавців, але також соціологів, психологів, учителів та інших фахівців у галузі міжособистісних стосунків.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що Європейський концепт приватного права ґрунтується не на вимогах однакового регулювання відносин у сфері буття приватної особи, а на прагненні забезпечення максимального комфорту буття особи та її прав.

Це головна вимога адаптації національного права до засад ЄС. Тому вирішальним є не те, якими законами, кодексами регулюються сімейні відносини, а як вони мають координуватися у процесі зближення законодавства держав-членів ЄС.

Відтак, якщо положення Сімейного кодексу тощо відповідають регламентам ЄС, які визначають засади сімейних стосунків,² то немає необхідності включення його до Цивільного кодексу.

Як на нашу думку, така позиція Європейського Співтовариства є додатковим аргументом на користь обрання шляху забезпечення прав особи у родинній сфері.

¹ Серед адвокатів та науковців домінує думка про необхідність збереження Сімейного кодексу як окремого законодавчого акту. URL: <https://unba.org.ua/news/6018-sered-advokativ->

² Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород, РІК-У, 2021. С. 93-104.

Проблеми самозахисту цінностей (прав та інтересів) у родинних стосунках

Варто зауважити існування й інших, «оперативних» варіантів вирішення проблеми, про яке йшлося вище. Розглянемо це на прикладі самозахисту родинних цінностей та інтересів.

Повномасштабне російське вторгнення російських військ в Україну, запровадження у зв'язку цим воєнного стану створили проблеми здійсненню та захисту приватних прав (прав приватної особи), особливо для вразливих верств населення, зокрема дітей.

Це зумовлює потребу у більш широкому використанні самозахисту, нормативною основою якого є, крім згаданих норм Конституції України та ЦК України, є частина 1 ст. 154 Сімейного кодексу України, котра наділяє батьків правом на самозахист своєї дитини як до досягнення ними повноліття так і після його настання та ст. 262 СК, що наділяє таким правом сестру, брата, мачуху, вітчима та інших членів сім'ї на захист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки.

Однак при цьому норми сімейного законодавства визначають лише суб'єктів відповідних відносин, тоді як конкретна регламентація останніх є прерогативою ЦК України, котрий, у свою чергу, обмежився викладом у ст. 19 ЦК загальних засад самозахисту, не враховуючи особливостей самозахисту прав та інтересів дітей, тим більше у воєнний час.

Принагідно варто зауважити існування колізії при визначенні особи, яка може здійснювати самозахист прав та інтересів дітей.

Відповідно до положень статті 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. При цьому самозахистом вважається застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Одразу варто зауважити, що оскільки йдеться про захист цивільних прав не тільки на українській території, а й на тимчасово окупованих російськими військами територіях, на останніх слід враховувати не заборони окупаційної влади та «моральні засади суспільства», що насаджуються нею, а норми українського законодавства та моральності, які стосуються відповідних відносин. До того ж враховуємо, що категорія «моральні засади суспільства» за своєю сутністю є оціночною і не має чіткої правової характеристики.

Визначення змісту цього поняття залежить від низки політичних, соціальних, індивідуальних, особистих тощо чинників і у кінцевому підсумку проводиться судом, який діє відповідно до законодавства України.

Із врахуванням цього зауваження мають розглядатися і вимоги частини 2 ст. 19 ЦК України стосовно того, що способи самозахисту мають відповідати змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Зокрема, як випливає зі змісту цієї статті, самозахист визнається поведінкою правомірною за умови дотримання низки вимог: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення (протиправне посягання). При цьому об'єктом порушення (посягання) може бути як право того, хто захищається, так і право третьої особи; 2) відсутність у законі заборони застосування обраного стороною способу самозахисту. Мається на увазі як пряма заборона конкретної поведінки, так і заборона певного типу дій; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки того, хто здійснює самозахист, змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 5) об'єктивна спрямованість поведінки того, хто здійснює самозахист, на протидію правопорушенню.

Розглядаючи ці положення стосовно випадків самозахисту прав дитини в умовах російської агресії, воєнного стану тощо, варто згадати позицію З. В. Ромовської щодо сутності самозахисту, яка була сформульована досить давно, але, вважаємо, досі не втратила актуальності. На її думку, самозахист – це застосування самою управоможеною особою у встановлених законом випадках заходів примусового характеру без втручання державних або громадських органів. Самозахист завжди слідує за вже вчиненим правопорушенням. Тому не можна говорити про самозахист як про правову категорію у випадках, скажімо, коли мати за допомогою третіх осіб силою повертає собі дитину, відібрану батьком. У цьому разі має місце не самозахист, а відповідні самоуправні дії управоможеної особи на такі ж самоуправні, незаконні дії іншого. Сімейне законодавство можливості такого самозахисту не передбачає.¹

Власне, ця позиція так чи інакше наразі підтримується дослідниками проблем самозахисту к сфері сімейних відносин, котрі зазна-

¹ Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов, 1985. С. 32.

чають, що неюрисдикційна форма захисту (самозахист) своїм змістом має відповідні способи: дії суб'єктів-носіїв права, спрямовані на захист їх прав й охоронюваних законом інтересів, що вчиняються ними без звернення за допомогою до відповідних компетентних органів та осіб. Сімейне законодавство встановлює можливість здійснення самозахисту батьками, дідом, бабою, сестрою, братом, ма-чухою, вітчимом своїх, відповідно, дітей, онуків, своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, і не передбачає можливості застосування самозахисту щодо самого себе. До способів самозахисту зараховують, зокрема, такі дії як необхідна оборона.¹ Принагідно зауважимо, що саме остання є найбільш поширеною формою самозахисту взагалі та самозахисту прав дітей, зокрема. Необхідна оборона полягає у завданні шкоди правопорушнику з метою припинення правопорушення і захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. У якості ознак необхідної оборони називають наступні риси: 1) вона є свідомим і вольовим вчинком; 2) за своїм сенсом вона є суспільно корисною; 3) виключає суспільну небезпеку й протиправність діяння. Шкода, завдана у стані необхідної оборони, відшкодуванню не підлягає.

У зв'язку з тим, що ст. 19 ЦК називається «Самозахист цивільних прав», виникає питання, чи поширюються її положення також на самозахист інтересів? Адже глава 3 ЦК України називається «Захист цивільних прав та інтересів» (і це формулювання повторюється у назвах статей 15, 16, 17 ЦК України), тоді як у назві й тексті ст. 19 ЦК йдеться про самозахист лише «цивільного права». Таким чином категорія «інтерес» ніби залишається поза межами правового регулювання (дозволу на самозахист).

На нашу думку, тут варто виходити з того, що назва глави 3 ЦК України, дає підстави для поширювального тлумачення найменування ст. 19 ЦК, а відтак поширення її дії також на самозахист цивільних інтересів (зокрема, дітей). При цьому цивільний інтерес розуміється як прагнення, устремління, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін, як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх.

¹ Єніна Л. В. Форми та способи захисту прав та інтересів сторін шлюбного договору. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 71-72.

Висновки

Таким чином, гібридна війна одночасно є тлом, на якому відбувається деструктивний вплив на родинні цінності, а також має однією з цілей вплив на такі цінності, їх деформацію або й знищення.

Потреба у зміцненні родини, родинних цінностей набуває тим більшого значення, чим дужчим стає загальний негативний вплив війни на суспільство і чим більше у цій сфері виникає питань, відповіді на які ще не маємо: «До кого повертаються Герої (а тим більше – тяжко поранені Герої)?», «Як уникнути феномену «втраченого покоління»?», «До кого притулитись літнім людям, евакуйованим із зони бойових дій?», «Чи достатньо допомоги лише психологів у реабілітації тим, хто повернувся з полону?», «Як повернути дитинство українським дітям, які опинились на тимчасово окупованих територіях, були вивезені російськими окупантами і повернути в Україну?».

Цей перелік питань дуже приблизний, але, як здається, наводить на думку, що родині цінності під час гібридної війни в активних фазах останньої мають розглядатися не лише під кутом зору необхідності розширення громадянських свобод, лібералізації суспільних поглядів, повагою до прав різних представників населення,¹ але й з погляду збереження родинних цінностей, підвищення ролі родини у вирішенні загального завдання виживання суспільства у екзистенційному протистоянні російській агресії.

У зв'язку з цим, на нашу думку, було б недоцільним скасовувати Сімейний кодекс. Натомість доцільно доповнювати і удосконалювати Сімейний кодекс України, наповнюючи його нормами, появи яких вимагає життя у воєнний та повоєнний час. Можливо, доцільно перейменувати його за польським зразком на Кодекс родинний та опікунський з визначенням у ньому Родини, як базового поняття у цій галузі та відповідним поширенням дії цього Кодексу на родинні та суміжні з ними відносини.

Ключові слова: цінності, родина, сім'я, фронтір, цивілізація, менталітет, війна, гібридна війна, консцієнтальна війна, сімейні відносини, самозахист.

¹ Миколок О. Сімейні цінності адаптуються... День. 13 травня, 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>